

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ

Соп'яненко О.,

аспірант Сумського національного аграрного університету

ORCID: 0000-0002-7954-1234

Соп'яненко О. Передумови формування концепції верховенства права в цивільному судочинстві: історико-правовий контекст.

У статті розглянуто історичні передумови формування та розвитку концепції верховенства права в цивільному судочинстві. Визначено, що здійснення цивільної процесуальної діяльності зумовлено особливою значущістю права на справедливий суд як вічної цінності будь-яких правових і демократичних держав. Однак, цивільне судочинство як система розгляду і вирішення правових спорів в своєму безперервному розвитку пройшло шлях від найдавніших порядків захисту права, неодноразових спроб упорядкування окремих правил розгляду спірних справ до проведення масштабних кодифікацій законодавства, що визначили на різних часових етапах і в різних країнах особливості конструкції цивільного процесу та основні її елементи. Так, реформи у сфері цивільного судочинства завжди були пов'язані з пошуком і затвердженням нових основоположних ідей, парадигм здійснення правосуддя у справах.

У межах цього дослідження було розглянуто становлення форм розгляду і вирішення цивільних справ часів Київської Русі, за часів перебування українських земель у складі Польщі та Великого князівства Литовського, періоду Гетьманщини, періоду панування російського самодержавства і законодавства на Лівобережній Україні, впливу австрійського законодавства на західноукраїнських землях, радянського періоду, а також сучасного етапу розвитку правосуддя в цивільних справах. Були проаналізовані нормативно-правові акти, зокрема, Руська правда, Статути Великого князівства Литовського, Рішительні пункти, «Права, за якими судиться малоросійський народ», «Коротке зображення процесів чи судових тяжб», «Про форми суду», Статут цивільного судочинства 1864 року, Австрійський Цивільний процесуальний кодекс 1895 року; ЦПК УСРР 1924, ЦПК УРСР 1929 і 1963 років.

Особливу увагу приділено Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів 2006 року та Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, що визначає пріоритети удосконалення положень законодавства у сфері судоустрою, статусу суддів, судочинства та інших інститутів правосуддя, а також впровадження невідкладних заходів для забезпечення позитивних зрушень у функціонуванні відповідних правових інститутів.

Визначено перелік тих заходів, які необхідно вжити для усунення недоліків і підвищення таким чином ефективності цивільного судочинства. Зокрема, реальне забезпечення верховенства права, а в кінцевому підсумку, справедливості судового розгляду і вирішення цивільних справ.

Ключові слова: верховенство права; цивільне судочинство; джерела процесуального права; судові реформи; принципи цивільного процесу.

Sopianenko O. Prerequisites for the formation of the concept of the rule of law in civil proceedings: historical and legal context.

The article considers the historical preconditions for the formation and development of the concept of the rule of law in civil proceedings. It is determined that the implementation of civil procedural activities is due to the special importance of the right to a fair trial as an eternal value of any legal and democratic state. However, civil litigation as a system of consideration and resolution of legal disputes in its continuous development has gone from the oldest procedures of protection of law, repeated attempts to regulate certain rules of litigation to large-scale codifications of legislation, which determined at different stages and in different

countries process and its main elements. Thus, reforms in the field of civil justice have always been associated with the search for and approval of new fundamental ideas, paradigms for the administration of justice in cases.

This study considered the formation of forms of consideration and resolution of civil cases during the Kyiv Rus, during the stay of Ukrainian lands in Poland and the Grand Duchy of Lithuania, the Hetmanate, the period of Russian autocracy and legislation in the Left Bank Ukraine, the influence of Austrian law in Western Ukraine. Soviet period, as well as the current stage of development of justice in civil are also discovered. Normative legal acts are analysed, in particular, Rus Pravda, Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, Decisive Points, "Rights of the Little Russian People", "Summary of Trials or Litigation", "On Forms of Court", Statute of Civil Procedure of 1864, Austrian Civil Procedure Code of 1895; CPC of the USSR in 1924, CPC of the USSR in 1929 and 1963.

Specific attention is paid to the Concept of Improving the Judiciary to Establish a Fair Court in Ukraine in Accordance with European Standards in 2006 and the Strategy for the Development of the Justice and Constitutional Judiciary for 2021-2023, which sets priorities for improving the judiciary, as well as the implementation of urgent measures to ensure positive changes in the functioning of relevant legal institutions.

The list of measures that need to be taken to eliminate defects and thus increase the efficiency of civil proceedings is identified. In particular, the real guarantee of the rule of law, and ultimately, the fairness of the trial and resolution of civil cases.

Key words: rule of Law; civil proceedings; sources of procedural law; judicial reforms; principles of civil procedure.

Обраний напрям тематики нерозривно пов'язаний із здійсненням цивільної процесуальної діяльності і практикою цивільного правосуддя, яке в сучасних умовах зумовлено особливою значущістю права на справедливий суд як вічну цінність будь-яких правових і демократичних держав. Цей теоретичний посил не лише змушує нас знову звертатися до сутнісного аналізу правосуддя в цивільних справах, зокрема, і з позиції його відповідності цільовим установкам, а й зумовлює необхідність обґрунтування і пояснення авторської логіки і концепції вивчення категорії верховенства права в цивільному судочинстві.

Цивільне судочинство як система розгляду і вирішення правових спорів в своєму безперервному розвитку пройшло шлях від найдавніших порядків захисту права, неодноразових спроб упорядкування окремих правил розгляду спірних справ до проведення масштабних кодифікацій законодавства, що визначили на різних часових етапах і в різних країнах особливості конструкції цивільного процесу та основні її елементи. Реформи у сфері цивільного судочинства завжди пов'язані з пошуком і затвердженням нових основоположних ідей, парадигм здійснення правосуддя у справах.

Становлення форм розгляду і вирішення цивільних справ зазвичай прийнято пов'язувати з початком розвитку процесуальних відносин часів Київської Русі. При цьому справедливим бачиться зауваження про те, що національний цивільний процес пройшов у своєму становленні типовий шлях країни континентального права [7, с. 51]. Дослідники історії вітчизняного права і судового процесу в цьому контексті звертають увагу на широке коло джерел візантійського, давньоруського і західноєвропейського походження, які вплинули на формування Руської Правди і наступні кодифікації вітчизняного законодавства [3, с. 10].

Декілька редакцій Руської правди, складені на основі звичаїв давніх слов'ян, можуть свідчити про можливий характер перших процедур щодо захисту права у розглянутий період. За Руською Правдою, писав І. Е. Енгельман, охорона права-справа самозахисту і самоуправства. Якщо порушник права не був взятий на місці злочину, захист права відбувався рішенням суду. В областях судили мужі князі за участю добрих людей. Судочинство відбувалось гласно, усно [9, с. 42-43].

Подальший розвиток процесуальних форм відбувався шляхом адекватного відображення первинних уявлень про сутність захисту права в процедурах розгляду спірних справ. Звідси бере свої витoki і формується так званий змагальний характер і порядок давньоруського цивільного процесу. В. В. Момотов прямо говорить про те, що змагальна форма процесу зросла з традиційних методів вирішення конфліктів, що виникають в соціумі в родовій общині [19, с. 354].

У цьому контексті викликає інтерес позиція О. В. Бобровського про основні риси цивільного процесу, до числа яких автор відносить наявність сторін спору, їх рівноправність, а також стадії процесу і систему судових доказів [3, с. 10-14]. Характер участі сторін спору, точніше кажучи, їх ініціатива

у вирішенні конфлікту в поєднанні з системою доказів, що формується в той час, визначили форму судового розгляду і вироблену, таким чином, першу модель цивільного судочинства. Подібну гіпотезу висловлює і Х. А. Джавадов, вважаючи, що активність сторін у процесі в Київській Русі може бути оцінена як ознака його змагальності. Скоріше йдеться про те, що відповідні питання процедури не охоплювалися взагалі будь-яким більш-менш цілісним регулюванням. У силу відсутності безпосередніх обов'язків суду тягар ініціативи в процесі відповідав інтересам його сторін. Можна говорити лише про зародження як змагального, так і слідчого початку в найяскравіших їх проявах [8, с. 69].

Відслідковуючи подальшу хронологію і логіку розвитку судових процедур, звертають на себе увагу такі етапи зміни основоположних ідей, покладених в основу цивільного процесу та реформування цивільного процесуального законодавства. Перш за все, йдеться про цивільне судочинство за часів перебування українських земель у складі Польщі та Великого князівства Литовського. Втім, не можна говорити, що цей період ознаменував собою якісь особливі й кардинальні зміни в судовій системі й судочинстві. Для правової системи в цей час швидше був характерним еволюційний шлях розвитку. Як зазначає Н. Стахов, особливу роль серед джерел права в Україні відіграла Руська Правда, що мала значний вплив на розвиток правових систем Великого князівства Литовського і Польського королівства, в складі яких перебувала більшість українських земель [25, с. 189]. Дослідники наголошують у зв'язку з цим, що суд Великого князівства Литовського був схожий на суд Київської Русі [20, с. 82].

Проте, у вітчизняній історіографії друга половина XIV – перша половина XVI століття розглядається як визначальний період для формування українського права як європейського за своїм змістом і спрямованістю [12, с. 1]. На думку Д. О. Менюк, період перебування українських земель під владою Польського та Литовського князівств та згодом Речі Посполитої характеризується значним впливом на судочинство західноєвропейської правової доктрини. І хоча спершу використовувалось звичаєве право та Руська правда, розвиток суспільних відносин зумовив необхідність утвердження єдиного кодифікованого акта як загального збірника законів [17, с. 18].

З цими положеннями складно не погодитися. Справді, видання у 1529 року західноруською чи білоруською мовою першого в Європі зводу законів – Статуту Великого князівства Литовського – завершило роботу із систематизації місцевого права. Статути закріпили панування обвинувальної форми процесу, згідно з якою потерпілий мав самостійно збирати докази й надавати їх суду [7, с. 33]. Водночас правомірно говорити і про ускладнення правового регулювання окремих процесуальних відносин. Зокрема, були деталізовані деякі правила виклику сторін, допущено судове представництво, формується відповідна система судових доказів. При цьому, з одного боку, учасники процесу мали досить широкі процесуальні права. У будь-якій стадії процесу позивач міг відмовитися від позову або звинувачення, укласти мирову угоду або навіть помилювати злочинця [8, с. 72]. З іншого – при загальному змагальному початку судочинства і приватно-позовному характері процесу мала місце нерівність прав і обов'язків учасників процесу в залежності від стану, національності, статі, осілості; існування станової підсудності, формалізм, дуалізм – співіснування загального і звичайного процесу [24, с. 4-5]. Цікаво, що Статути Великого князівства Литовського вперше передбачають функціонування і особливого суду, який здійснював винятково примирення сторін [6, с. 24].

В історії нашої державності і правової думки чільне місце справедливо займає період національно-визвольного руху українського народу, відомий більше як період функціонування Гетьманщини. Як зазначають дослідники, за різних історичних, соціальних та культурних причин на території України наприкінці XV століття виникло та почало розвиватись козацтво. Внаслідок цього, а також подальших перетворень соціально-економічного та політичного характеру доба Гетьманщини ознаменувалась значними змінами процесуального права. На початку XVII ст. боротьба українського козацтва проти російського царизму та намагання обстояти самостійність Гетьманщини дозволили вибудувати власну судову систему, яка складалась із Генерального суду, полкових і сотенних судів [17, с. 19].

Як бачимо, судова система періоду Гетьманщини характеризувалась значною різноманітністю. Навряд чи це можна назвати позитивним явищем, більш того в умовах гострої політичної боротьби і все ще об'єднання адміністративних і судових функцій. Не менш різноманітною була і система джерел права. Поряд зі звичайним правом широко застосовувалося і козацьке право, що формується в результаті видання актів козацьких старшин, Статути Великого князівства Литовського, магдебурзьке і навіть римське право [4, с. 5].

Очевидно, що за таких обставин існувала нагальна потреба в систематизації правил розгляду спірних справ. Певні надії в цьому зв'язку давали реформи П. Л. Полуботка і Д. П. Апостола. Так, Уні-

версалами, виданими П. Полуботком у червні 1722 р. та в січні 1723 р., було структуровано ієрархію загальних судових органів і поставлено чітку послідовність стосовно подавання та розгляду апеляцій в них і тим самим обмежено судову компетенцію І Малоросійської колегії, у віданні якої залишилися лише функції вищої апеляційної інстанції. Судовою реформою П. Полуботок започаткував загальне розповсюдження в козацьких і міщанських судах Гетьманщини письмової форми судочинства, яке до цього лише фіксувало позови в судових канцеляріях [27, с. 283-284].

Д. Апостол почав відновлення інститутів колегіального судочинства та апеляційних інстанцій. Результатом цієї роботи стали Рішительні пункти. У них містилися положення про судовий устрій, судочинство і правову систему Гетьманщини. Зокрема в зазначеному акті визначався порядок проходження апеляційних справ по судових інстанціях. Юрисдикція гетьманського судочинства поширювалася на церковні й монастирські вотчини. Цими положеннями, на думку Б. Р. Стецюка, Д. Апостола вдалося частково відродити автономію судової системи Гетьманщини, судових інстанцій та апеляцій, розширити юрисдикцію у процесуальних і судових діях козацьких судів на монастирські землі, російських дворян, розкольників [27, с. 285-286].

Але це були більшою мірою половинчасті заходи. Важливо було йти шляхом кодифікації законодавства. Саме в цей період були підготовлені «Права, за якими судиться малоросійський народ». І хоча цьому кодексу не судилося набути чинності, він залишився в історії національної правової думки прикладом закріплення основних цінностей судового процесу, які й нині покладені в основу законодавства більшості європейських країн. Як зазначає Т. О. Остапенко, п'ятнадцятирічна праця українських правників мала позитивний вплив на подальший розвиток українського правознавства. Повнотою та чіткістю викладу норм закону й абстрактних правових дефініцій, досконалою юридичною термінологією Кодекс був найбільш досконалим серед наявних тоді правних книг [22, с. 445].

У цілому цей період, всупереч очікуванням, так і не став визначальним у плані розвитку нашої державності, самобутньої правової системи і цивільного судочинства. Більш того, в результаті відомих подій українські землі були розділені між різними державами. Можна погодитися з висновками Х. А. Джавадова, що правова система Гетьманщини відчувала дію значного масиву правових норм, часто суперечливих, створених в різних правопорядках, неузгодженість яких стала перешкодою подальшому розвитку суспільства. Ці причини зумовили, головним чином, неефективність судочинства, яке вимагало уніфікації правил і деталізації процедур. З цим завданням не могли впоратися суди, тому що судова влада в Гетьманщині як така не склалася. У силу тривалої роз'єднаності територій, постійних військових конфліктів і зовнішньополітичних загроз, пригніченого становища корінного населення на значній частині держави, судові установи були роз'єднаними і недостатньо сильними в суспільстві. Суди не змогли стати тією рушійною силою, яка б освоїла процес переробки наявних норм, консолідації правової системи і її поновлення у відповідності потребам суспільства [8, с. 75].

Період панування російського самодержавства і законодавства, що поширювався на Лівобережну Україну, також цікавий для нас у силу чергової зміни підстав побудови системи цивільного судочинства. Петро I спробував на власний розсуд перетворити судову систему. У розширенні слідчих започаткувань у судочинстві Петро I бачив завдання реформування судових процедур [10, с. 822]. Як зазначає О. В. Баулін, складні і змагальні форми суду Петра I не влаштували, і у зв'язку з цим, починаючи з 1697 року, було повною мірою реалізовано принципи слідчого процесу [2, с. 117]. В історіографії петровської епохи виокремлено ще й такі укази, як «Коротке зображення процесів чи судових тяжб» 1715 року. «Про форми суду» 1723 року також помітно вплинули на модель цивільного судочинства. За твердженням А. Г. Гулика, «Коротке зображення процесів або судових тяжб» 1715 року ще більше зміцнило слідчі засади моделі судового розгляду, що знайшло відображення в регламентації письмової форми ведення провадження спірних справ, у посиленні значення письмових доказів, поділі доказів на повні й неповні [7, с. 34]. І хоча згодом із прийняттям статуту судочинства, названого «Про форму суду» 1723 року, деякі положення змагального процесу формально були відновлені (скасування розшуку за цивільними справами, розширення судового представництва), проте поширення не отримали, і в подальшому судочинство здійснювалося на слідчих засадах [2, с. 117].

Петровські перетворення, звичайно ж, не могли залишити поза увагою цивільне судочинство як важливу сферу в будь-якій державі. За розглянутими указами можна простежити за еволюцією поглядів Петра I на сутність судового процесу. Від кардинального слідчого процесу до судочинства з елементами змагальності. Однак не тільки цим ознаменувалися проведені зміни. Напевно, вперше

відбувається реальна спроба розмежувати предмети ведення кримінального і цивільного процесу, надати більшу самостійність процесуального права, відійшовши від практики єдиного закріплення в законодавчих актах питань матеріального і процесуального права. Чи можна говорити у зв'язку з цим про прагнення до створення дійсно незалежної та самостійної судової влади? Навряд чи в умовах панування абсолютизму Петро I був готовий на практиці реалізовувати ідею поділу влади. Швидше за все, йшлося про деяке пристосування влади до рівня розвитку суспільства і держави. Але навіть в цьому випадку звертає на себе підвищену увагу пошук моделі судочинства, яка б по-новому поєднувала слідчі й змагальні започаткування, а також старі процесуальні норми й новели, які диктуються ходом суспільного розвитку [8, с. 78].

Як свідчить історія, знадобилося не одне століття для подолання негативних явищ у сфері цивільного судочинства і проведення реальної судової реформи. І знову можна констатувати зміну основоположних парадигм здійснення цивільного процесу. Друга половина XIX століття не лише в Російській Імперії, а й у низці провідних європейських країн ознаменувалася підготовкою і прийняттям Статутів цивільного судочинства. Для Росії це був, перш за все, час епохальних реформ усіх сфер державного і суспільного життя. Вплив прийнятих тоді правових актів виявився настільки вагомим, що через століття триває їх осмислення, але вже з позиції успішного законодавчого досвіду і спадщини правової думки в глобальному європейському масштабі.

На думку Д. Я. Малешина, Статут цивільного судочинства вважається одним із кращих європейських кодексів того часу. Їм були встановлені нові основи цивільного процесу, посилена усність правосуддя, введена змагальність, інші принципи. Рух справи, побудова процесу, а також взаємодія суду та інших учасників були змінені. Крім того, з його прийняттям зовсім інший розвиток отримала доктрина цивільного процесуального права. Слідом за правовими реформами було оновлено юридичну освіту. Доктрина також створювалася заново на основі нового законодавства і базувалася на якісно іншій за змістом юридичній освіті.

І далі, судова реформа 1864 року є переломним етапом у розвитку як вітчизняної правової системи в цілому, так і окремих галузей права. Її цінність не лише в кардинальному перетворенні наявних на той час юридичних підвалин, а й у її історичній спадщині. Вона заклала засади чинної нині системи правосуддя. Природно, що сучасне законодавство відрізняється від встановленого 150 років тому, але принципи та правова модель, закладені тоді, діють досі. Унікальність цієї реформи ще в тому, що її ідеї залишилися «живі», незважаючи на грандіозні політичні події, які сталися після її проведення [16, с. 7-8, с. 10-12].

На необхідності глибокого і всебічного вивчення минулої судової реформи акцентують увагу й інші сучасні дослідники. Зокрема, В. Мікеленас із прийняттям статутів пов'язує початок процесів уніфікації, гармонізації та європеїзації цивільного процесу. Вчений зазначає, що якщо розглядати процес європеїзації ширше, як добровільну міграцію ідей правової думки та досягнень у сфері правотворчості, то очевидно, що цей процес почався ще в XIX столітті й географія його поширення набагато ширше нинішньої території Європейського Союзу. І одним із прикладів цього процесу в такому його розумінні є підготовка і прийняття Статуту цивільного судочинства Росії 1864 року. Однак видається, продовжує автор, що значення Статуту 1864 року досі належним чином не оцінено з точки зору історичних тенденцій розвитку цивільного процесуального права. Тим часом Статут 1864 року є також чудовим прикладом того, що якісний законодавчий акт може бути добровільно і успішно застосований і в інших державах навіть після його скасування з тієї чи іншої причини в державі, що її прийняла [18, с. 14-15]. За свідченням І. О. Ізарової, дослідження, присвячені підготовці та реалізації судової реформи кінця XIX століття на територіях Російської імперії, можуть вказати оптимальні шляхи вирішення проблем, які й нині є актуальними для сучасного цивільного судочинства [11, с. 94-95].

Ми підтримуємо висловлені думки і вважаємо, що спадщина правової думки і законодавства розглянутого періоду не тільки не буде втрачена, а й позитивно вплине на сучасну законотворчість і цивілістичну процесуальну доктрину. Ми ж в цьому випадку лише позначимо найбільш істотні, на наш погляд, досягнення судової реформи. Це, перш за все, визначення ролі й значення судової влади в механізмі державного управління, її остаточне відділення від влади адміністративної; побудова системи судової влади, що включає найбільш наближені до потреб населення світові суди; послідовне проведення в судочинстві таких започаткувань як гласність, усність, диспозитивність та змагальність; реалізація в процесуальному законодавстві концепту двох інстанцій; визначення ролі касаційної інстанції в контексті досягнення єдності судової практики та інші.

На західноукраїнських землях австрійське законодавство поступово почали запроваджувати з 1772 року. Воно, звичайно, з'являлося і розвивалося не на порожньому місці. Цьому передували серйозні наукові дискусії про сутність цивільного процесу, його мету, правове становище і повноваження суду, сторін та інших учасників судового процесу. Не слід забувати і про спроби створення єдиного ЦПК для всіх німецьких держав, що зробило певний вплив на австрійського законодавця [15, с. 122-123].

На зміну нежиттєздатними уявленням про ліберальний цивільний процес, рівний для всіх його учасників, прийшла концепція соціального цивільного процесу. За Ф. Кляйном та іншими австрійськими процесуалістами були сформульовані ключові положення такої доктрини: суд – це соціально-корисна установа, що усуває порушення правопорядку, тобто що слугує інтересам держави і суспільства; роль суду – в керівництві процесом і встановленні істини; інтереси учасників судового процесу вторинні щодо суспільних інтересів [1, с. 13]. Слід зазначити, що вперше цивільний процесуальний порядок ґрунтувався на принципах усності, гласності, відкритості, безпосередності та вільного доказування [21, с. 25].

Австрійська модель судочинства і реалізовані в цивільному процесуальному законодавстві ідеї соціального цивільного процесу довели свою необхідність і затребуваність на довгі роки. Більш того, можна стверджувати, що так звані публічно-правові засади процесу, добре відомі й нині, були закладені саме в період дії австрійського УЦС 1895 року. Це, без сумніву, була епоха концептів, які передбачають панування публічно-правових методів у цілях цивільного судочинства [23, с. 208]. Доктрина соціального цивільного процесу не втратила своєї актуальності й у наш час. Австрійський доповідач К. Колер, виступаючи на одній із конференцій, говорив про цивільне судочинство як інструменті вирішення соціальних конфліктів. Слідом за Ф. Кляйном він вважав, що цивільний процес може сприяти забезпеченню суспільного добробуту [13, с. 171].

За свідченням дослідників, схожість тенденцій розвитку правових систем Росії та Австро-Угорщини в другій половині XIX століття дозволяє говорити про реалізовані об'єктивні тенденції, властиві соціокультурному розвитку товариства. Це межа усвідомлення значення процесуальної форми як найважливішої правової цінності, інструменту соціального регулювання. Паралельно приходиться розуміння того, що суд є однією з інституційно-правових засад державності.

Звертає на себе увагу радянський період української державності. Це був етап кардинальних змін судової системи і судочинства, відмови від наступності правової думки і процесуального законодавства, побудови соціалістичного правосуддя, з властивою йому специфікою процесуальних відносин. На шляху до здобуття незалежності Україна отримала три ЦПК – 1924, 1929 і 1963 років.

Цивільно-процесуальний кодекс УСРР, який було прийнято 30 червня 1924 року та введено в дію з 01 жовтня того ж року, став першим систематизованим джерелом з норм чинного на той час в Україні цивільного процесу. Він складався з 5 частин, 36 розділів та 316 статей, що свідчило про спрощення та прискорення цивільного судочинства в порівнянні з дореволюційним періодом.

На зміну цьому кодексу в 1929 році прийшов новий ЦПК УРСР. Однак він не додав будь-яких істотних змін цивільної процесуальної форм. Більш того, можна говорити про послідовне погіршення якості цивільного процесуального закону. Так, у ньому не знайшли закріплення завдання цивільного судочинства, низка принципів не зафіксована у змісті процесуальних норм, були відсутні ряд стадій судочинства, більшість процесуальних дій суду не обмежувалися строками, посилювалася активність суду тощо. З часом до ЦПК УРСР було внесено велику кількість змін та доповнень [5, с. 85].

На думку дослідників, цей Кодекс не змінив форми існуючого цивільного судочинства, по суті змістовно та структурно дублюючи ЦПК 1924 р. У порівнянні з ЦПК 1924 р., особливостями ЦПК 1929 р. було те, що він передбачав специфічний перелік справ окремого провадження та судочинство у справах неспроможності, а також містив додатки [14, с. 18-19].

З цілком зрозумілих причин наступна редакція ЦПК УРСР була розроблена лише в результаті проведеної повномасштабної кодифікації всієї системи радянського законодавства в середині XX століття. В основу цивільного судочинства того часу були покладені, всупереч традиційним уявленням, державні та громадські інтереси, що не могло не позначитися на змісті багатьох процесуальних інститутів і норм. Звідси специфічне наповнення цивільної процесуальної форми, що виявлялося в надмірній активності суду і прокуратури, широкої участі громадських організацій, нівелюванні значення вільного волевиявлення учасників судового процесу, специфічних способах усунення судових помилок і судового контролю. Класичні конструкції цивільного процесу отримували зовсім інший розвиток, зокрема, принципи змагальності й диспозитивності.

Сучасний етап розвитку правосуддя в цивільних справах багато в чому зумовлений історичними подіями виходу України зі складу СРСР і здобуттям незалежності. Хоча і цей проміжок часу може і повинен подаватися в певній періодизації. Це, в першу чергу, пов'язано з тим, що перші роки незалежності так і не стали відправною точкою необхідних законодавчих реформ, у тому числі, й у сфері судової влади й цивільного судочинства. Замість рішучого позбавлення від радянського минулого і його правової системи – фрагментарні зміни ЦПК України, які за своєю природою не мали вирішального значення на формування нової моделі цивільної процесуальної діяльності. Спробами пристосувати цивільний процесуальний закон радянського часу до швидко змінюваних суспільним відносинам характерний розглянутий початковий період. У зв'язку з цим, законодавець спробував розширити кордони ведення судів цивільної юрисдикції, наповнити принцип змагальності новим змістом, обмежити можливості участі в судовому процесі державних органів і громадських організацій, змінити інститути перегляду судових рішень. Але очевидно, що ці кроки не забезпечували повною мірою перехід на європейські принципи здійснення правосуддя. Необхідна була нова кодифікація цивільного процесуального законодавства і нові основні ідеї, що лежать в основі функціонування цивільного судочинства.

Натомість Україна отримала кілька концепцій судово-правової реформи. Головною метою судово-правової реформи і формування незалежної судової влади в 1992 році було заявлено перебудову судової системи, створення нового законодавства та вдосконалення форм судочинства.

У ході реформи необхідно було шляхом ефективного розмежування повноважень гарантувати самостійність і незалежність судових органів від впливу законодавчої і виконавчої влади; реалізувати демократичні ідеї правосуддя, вироблені світовою практикою і наукою; створити систему законодавства про судоустрій; поступово здійснити спеціалізацію судів; максимально наблизити суди до населення; чітко визначити компетенцію різних ланок судової системи; гарантувати право громадянина на розгляд його справи компетентним, незалежним і неупередженим судом.

Як видно, розглянута концепція мала більш декларативне значення, ніж містила глибокий аналіз необхідних перетворень і їх наслідків. У кінцевому підсумку, власне відсутність цілісного бачення розвитку судової влади та судочинства призвело до появи в 2006 році другої концепції. Вона мала назву Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Її метою було забезпечення становлення в Україні судівництва як єдиної системи судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право особи на справедливий суд.

Завданням дальшого розвитку правосуддя є реальне утвердження верховенства права у суспільстві і забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд у незалежному та неупередженому суді. Дальший розвиток правосуддя в Україні має бути спрямований на утвердження верховенства права через забезпечення: доступності правосуддя; справедливої судової процедури; незалежності, безсторонності та професіоналізму суддів; юридичної визначеності, однаковості судової практики і відкритості судових рішень; ефективності судового захисту.

Ця концепція примітна вже тим, що в ній вперше говориться про верховенство права як основоположний напрям розвитку всієї правової системи України. За задумом творців концепції, реалізації верховенства права повинна привести до належного функціонування судової системи, забезпечення права кожного громадянина на справедливий і доступний суд. Крім того, концепція зачіпає й інші не менш важливі питання – створення належної методологічної основи розвитку правосуддя, оптимізація судоустрою, вирішення нагромаджених проблем виконання судових рішень та ін.

Однак, з часом стає все більш очевидним, що ця концепція так і не була до кінця реалізованою. Правильні в цілому тези так і залишилися переважно намірами. Не міняє суті справи й прийняття в 2004 році нового ЦПК України, редакція якого в 2017 році зазнала істотних змін. Питання майбутнього розвитку законодавства про судоустрій і судочинство до теперішнього часу залишаються відкритими. Це ще раз свідчить про те, що запропоновані концепції судово-правових реформ не мали характеру концептуально завершених і тому не досягли бажаних цілей. Зауважимо, що в Україні були прийняті й інші нормативні документи, що стосуються судової влади і судочинства.

Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки визначає пріоритети удосконалення положень законодавства у сфері судоустрою, статусу суддів, судочинства та інших інститутів правосуддя, а також впровадження невідкладних заходів для забезпечення позитивних зрушень у функціонуванні відповідних правових інститутів.

Ми не будемо детально зупинятися на характеристиці всіх стратегій, тільки зазначимо певний ступінь спільності поставлених завдань, а також більший акцент на проблемах судоустрою. При цьому, на нашу думку, проблеми судової влади мають в тому числі, і яскраво виражений судочинний характер. Навряд чи проблеми судочинства обмежені нині питаннями касації. Вони мають більш широку сферу.

Слід особливо наголосити, що реформування правосуддя не може бути спонтанним. Йому передують кропітка праця із виявлення недоліків, які не дозволяють ефективно функціонувати цивільному судочинству і забезпечувати справедливий судовий розгляд. Це можуть бути причини як економічного характеру, пов'язані з високим навантаженням за змістом судової системи або викликані невідповідністю між рівнем судових витрат учасників процесу і економічним станом. Не виняток і причини, що лежать у площині регулювання цивільних процесуальних відносин. У першу чергу, це тривалість судових розглядів, складність окремих судових процедур і правил; підвищене навантаження на суд першої та касаційної інстанції і інші.

Виявлені причини багато в чому зумовлюють перелік тих заходів, які необхідно вжити для усунення недоліків і підвищення таким чином ефективності цивільного судочинства. У зв'язку з цим, вважаємо, що однією з основних причин подальшого реформування системи правосуддя повинно стати реальне забезпечення верховенства права а, в кінцевому підсумку, справедливості судового розгляду і вирішення цивільних справ. Такі нині потреби і очікування не лише суспільства і конкретних учасників судового процесу, а й держави в цілому, яка декларує повагу і захист прав, свобод та інтересів різних суб'єктів права, а також прагнення відповідати ознакам правової та демократичної держави.

Список використаних джерел:

1. Аболонин В. О. Злоупотребление правом на иск в гражданском процессе Германии : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2008. 27 с.
2. Баулин О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Москва : ОАО «Издательский дом «Городец», 2004. 272 с.
3. Бобровский О. В. Уголовный и гражданский процесс по Русской Правде : дисс. ... канд. юрид. наук. Тольятти. 2007. 161 с.
4. Гамбург Л. С. Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2000. 20 с.
5. Гетманцев О. В. Формування та розвиток цивільного процесуального законодавства в Україні: питання історичної періодизації. Науковий вісник Чернівецького університету. 2013. Вип. 644. Правознавство. С. 82–87.
6. Горєцький О. В. Процедури примирення в цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 200 с.
7. Гулик А. Г. Оптимізація цивільного судочинства в Україні. Дрогобич : Коло, 2020. 482 с.
8. Джавадов Х. А. Проблеми ефективності цивільного судочинства. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2018. 334 с.
9. Энгельман И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства. Издание третье учебника русского гражданского судопроизводства, исправленное и дополненное. Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1912. 630 с.
10. Законодательство Петра I. Москва : Юрид. лит, 1997. 880 с.
11. Изарова И. А. Судебная реформа 1864 г. на территории украинских губерний Российской империи и ее значение для развития гражданского судопроизводства в Украине. Судебные уставы Российской империи 1864 года: влияние на современное законодательство Литвы, Польши, России, Украины, Финляндии (к 150-летию Судебной реформы. 20 ноября 1864 г. – 20 ноября 2014 г.) : сб. науч. статей / под ред. Д. Я. Малешина. Москва: Статут, 2014. 128 с.
12. Ковальова С. Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2004. 20 с.
13. Коллер К. Австрийский национальный доклад, включающий дополнительную информацию о Германии. Гражданский процесс в межкультурном диалоге : евразийский контекст: сб. докладов на Всемирной конф. Международной ассоциации процессуального права (г. Москва, 18–21 сентября 2012 г.) / под ред. Д. Я. Малешина; Международная ассоциация процессуального права. Москва : Статут, 2012. С. 171; Шеменова О. Н. Роль процессуальных соглашений в гражданском судопроизводстве : дисс. ... д-ра юрид. наук. Воронеж, 2017. С. 49–50.

14. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків : Право, 2012. 624 с.
15. Лукин Ю. М. Австрийский Устав гражданского судопроизводства 1895 года и судебная система Австрии : история и концептуальные основы. Вестник гражданского процесса. 2014. № 6. С. 122–123.
16. Малешин Д. Я. Вместо предисловия: «прадеды» и «правнуки» Судебной реформы 1864 г. Судебные уставы Российской империи 1864 года: влияние на современное законодательство Литвы, Польши, России, Украины, Финляндии (к 150-летию Судебной реформы. 20 ноября 1864 г. – 20 ноября 2014 г.) : сб. науч. статей / под ред. Д. Я. Малешина. Москва : Статут, 2014. 128 с.
17. Менюк Д. О. Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами у цивільному процесі України : дис. ... д-ра філософії. Київ, 2021. 237 с.
18. Микеленас В. Устав гражданского судопроизводства России 1864 г. как пример «европеизации» гражданского процесса. Судебные уставы Российской империи 1864 года: влияние на современное законодательство Литвы, Польши, России, Украины, Финляндии (к 150-летию Судебной реформы. 20 ноября 1864 г. – 20 ноября 2014 г.) : сб. науч. статей / под ред. Д. Я. Малешина. Москва: Статут, 2014. 128 с.
19. Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в IX-XIV вв. Издание третье учебника русского гражданского судопроизводства, исправленное и дополненное. Москва : ИКД Зерцало-М., 2003. 415 с.
20. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посібник. 4-е вид, стер. Київ : Товариство «Знання», КОО, 2003. 429 с.
21. Никифорак М. В. Державний лад і право на Буковині в 1774-1918 рр. : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2004. 36 с.
22. Остапенко Т. О. «Права, за Якими судитися Малоросійській народ» 1743 року – важливий етап систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. Актуальні проблеми політики. 2014. Вип. 51. С. 440–446.
23. Сахнова Т. В. О современной парадигме цивилистического процесса. TEISÉ. 2013, 87. С. 207–216.
24. Сокальська О. В. Судоустрій та судочинство в Україні (XVI-початок XVII ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 20 с.
25. Стахов Н. Право в украинских землях во время их пребывания в составе Польши, Литвы и Речи Посполитой (конец XIV – первая половина XVII в.). Право Украины. 2013. №1. С. 189–200.
26. Стецюк Б. Р. Особливості регламентації Цивільного судочинства за ЦПК УСРР 1924 року. Науковий вісник ДДУВС. 2017. №2. С. 23–30.
27. Стецюк Б. Р. Судові реформи П. Полуботка і Д. Апостола. Вісник національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки». 2015. №825. С. 281–288.